

ל.א. אריאלי (אורלוף) הסופר שנשכח

מאה שנים להולדתו

עמנואל אריאלי

ל.א. אריאלי

ל.א. אריאלי (אורלוף) נולד בעירה שישאק, פלך פולטובה, אוקריינה, בשנת 1886. את יצירותיו הראשונות כתב בתרפ"ט, שנת עלייתו לארץ ישראל. בתרפ"ג יצא לאמריקה ושם נפטר בתש"ג.

פרופ' גרשון שקד כתב עליו בספרו "תולדות הסיפרות העברית במאה השנים האחרונות"¹, כדברים האלה:

איננו יודעים מה היה עולה בגורלו של אריאלי-אורלוף אלמלא "ירד"; מכל מקום, לפי עדותו אבד לו כל קשר בלתי-אמצעי עם קהל הקוראים. העברת המרכז

הספרותי לארץ-ישראל ואי צמיחתו של מרכז ספרותי ראוי לשמו בגולת הזהב (מרכז עם ציבור קוראים!) התנקמו קשה בסופר מוכשר זה, שנסע כביכול מארץ נידחת לארץ נושבת, והגיע למעשה מחממה תרבותית למדבר שממה.

להלן? מסכם גרשון שקד:

דומה שחשיבותו של אריאלי-אורלוף היא בעיקר סימפטומטית, כל התהליכים שעברו

על ספרות העליה השניה עברו גם עליו; אימפרסיוניזם פנטסטי בתחילה וריאליזם פסיכולוגי לאחר מכן, השפעת ברנר מכאן והסקנדינבים מכאן... אורלוף הוא סיפורם של תשעים האחרים, שלא החזיקו מעמד מסיבות אלה או אחרות. ברנר, עגנון וראובני נקלעו למצבים דומים, אך כוחם עמד להם לראות את המציאות לאשורה להתייבב אל מולה, אריאלי-אורלוף (מסיבות אישיות כנראה), לא אצר כח. לפיכך, אפשר לסכם את מפעלו, אך קשה לדבר על השפעתו. הוא נשאר קול בודד במרחב היהודי האמריקאי ויצירותיו לא קובצו עד עצם היום הזה. מה שנשאר, הרי זה כדבריו "הצער", ו"אם ישנה ממשות אחת – הרי יש שהזכרונות יותר ממשיים מהמציאות"³

נכון הדבר שהסיבה העיקרית לעובדה שאריאלי ה"סופר המוכשר", כדברי ג. שקד, נשאר סופר שנשכח, היא ש"יצירותיו לא קובצו עד היום הזה". מסתבר, שמועטים הם המקורות שעשויים לזרוע אור כעת על "פרשה" זו: אריאלי לא כתב מעולם אוטוביוגרפיה. קורות חייו, מעשיו ותכניותיו הם מכתבי ידיו ורעיו י.ח. ברנר ומנחם פוננסקי, וכן גם מכתביו המעטים של אריאלי לרעיו והשמורים כיום במכון "גנוים".

בין אגרותיו של י. ח. ברנר אנו מוצאים הצעה לפרסם סיפוריו של אריאלי⁴:

ט"ו חשון התרע"ט, יפו [21.10.1918]

לאבא גולדברג, לדניאל פרסקי ועוד: [באמריקה]

חברים יקרים!

עם התכניות הספרותיות הנעשות עתה בארץ-ישראל להוצאת תרגומים לבני הנעורים ולגדולים, אנו חבריכם הח"מ, באים אליכם בהצעה על דבר הביבליותקה של ספרים מקוריים אשר נגשנו להוציא.

בתכניתנו לפי שעה להוציא: א) ל. א. אריאלי: ספורים ב) ש. בן ציון: ספורים וכו'

בברכת חברים, י. ח. ברנר

באגרת נוספת כותב י. ח. ברנר⁵:

[תל-אביב, סוף אייר תרע"ט – סוף מאי 1919]

לא.י. שטיבל

הקיבלת את כל מכתבי? (אחד לקופנהגן ושנים לפילדלפיה) עכשיו, שפיכמן פה, ראוי לך, לפי דעתי, להתחיל בעבודה ממשית בא"י, הדבר הראשון – להוציא אלמנך גדול מקורי (בן שלושים – ארבעים גליונות דפוס. חומר יש לפני ראות עיני). בחשבון נכנסים: כתבים חדשים של אורלוף [ל. א. אריאלי], ר' בנימין, דבורה בארון וכו'.

והיה שלום וענה מהר. י. ח. ברנר

מאותה עת בערך אנו מוצאים מכתב שכתב אריאלי לרעהו הטוב מנחם פוזנסקי⁶:

טבריה ט' שבט, תר"פ.

למנחם פוזנסקי

שלום וברכת ידידות

את זכר הספור "לאור הונוס" העלית לפני. יש בו מקומות שהצליחו, אבל ברוב בנינו הריהו באמת מה שכתב עליו ברנר בבקרתו ב"רביבים". חסרונו הגדול של ספור זה ועוד של ספורים אחרים משלי שהופיעו בדפוס הוא, שהם לא נשארו בתיקי כשנתים אחרי הכתבם. אצלי ישנם כבר בכתובים הרבה תקונים וקצורים של "הונוס" וגם של "הנער בוניא". ואם יזכו למהדורה שניה תהיה צורתם אחרת. כמו כן יש בדעתי לקצץ הרבה מ"יוצאי דופן" אשר "באללה כרים". כמובן כל זה לא בשביל שיכנסו כל אלה אל פתח הנצח מצוחצחים ואין שמץ דופי בהם כי אם בשביל לתת ספוק לדרישות הטעם.

שלום לברנר ולילקנסקי

ידידך ל. א. אריאלי

ושלום, כח לחי לך ולביתך

מן המכתבים האחרונים אפשר להסיק כי אריאלי ידע על כוונתו של ברנר להוציא לאור קובץ של סיפוריו (אגב עוד בתרע"ב הוציא לאור ברנר את יצירתו של אריאלי "הגדת המות" בחוברת נפרדת) ואולי זה היה גם אחד המניעים שאריאלי ערך מחדש את ספוריו, אלא שתיקונים אלה כנראה אבדו.

כידוע נרצח ברנר ביפו בפרעות ב"ב במאי, 1921. תכניותיו הספרותיות לא הושלמו ועמן תקוותיו של אריאלי.

בשנת 1923 "יורד" אריאלי לארה"ב. כשבע שנים לאחר מכן הוא מנסה לחדש את קשריו עם רעו מנחם פוזנסקי⁷:

הזוכר אתה עדיין את האיש החתום מטה? — זה מאז אני מתאווה להוציא קובץ של אי אלה מספורי. ההדפסה וההוצאה בארץ ישראל היא גם יותר זולה וגם יותר מהודרת מאשר באמריקה — הייתי חפץ להוציא בארץ-ישראל — אבל איך? עם מי להתחיל לדבר על זה? והנה עלה בדעתי, אולי היית חפץ לקחת על עצמך את הטורח — דבר שני: ההיה חפץ "דבר" להוציא קובץ כזה כדרך שהוציא קבץ ספוריה של דבורה [בארון] ידירתנו?

או אולי הוצאת ספרים אחרת? —

מכתב-התשובה המפורט ששלח פוזנסקי לאריאלי לא נשתמר, קיים רק תקציר ממנו ובו דוקא חסרים הפרטים הטכניים שפוזנסקי השמיט מהתקציר.⁸ אך

לפי תשובתו של אריאלי למכתב זה מתברר, שפוזנסקי אמנם טרח וזכר בדברים עם הוצאות ספרים שונות. התנאים של הוצאת שטיבל ניראו לאריאלי⁹. בעקבות זאת פנה אריאלי לנחום טברסקי¹⁰ שהיה אז בא"כ של שטיבל בארץ ישראל.

במכתבו של אריאלי מחודש פברואר 1931, מספר אריאלי לפוזנסקי, כי עדיין לא קיבל תשובה מטברסקי, והוא כותב:

אני מפרש לי את שתיקתו המעוקשת בזה שהוא נעלב, שעוד לפני קבלי ממנו תשובה חיובית או שלילית העזתי להציע אותך בתור עוזר ולהתנות תנאים בדבר גדל הגליון. ואפשר גם כן שאיננו חושב את ספורי לסחורה עוברת לסוחר. אמנם אנשים בעלי תרבות נוהגים לענות על מכתבים.

במכתב נוסף מפברואר 1931, הוא מבקש את פוזנסקי לברר מה עמדתו של נחום טברסקי. במכתבו של אריאלי 24 לאפריל 1931 הוא מציין שוב:

מטברסקי לא קבלתי מאומה וכאמור למעלה, לא אכתוב עד אם אקבל ממנו משהו... אינני מרגיש בקרבי יחס חיובי לעצתך לשנות ולשלש את הצעתי לטברסקי, בא"כחה של הוצאת שטיבל, אפילו אם הוא יתעקש בשתיקתו. בנדון שלפנינו, הרי תסכים ששתיקה לא כהודאה דמיא, אלא דוקא כסרוב וכמאון. הוא דאי חושב, שאין כדאי להוצאת שטיבל לטפל בכתבי ולא נעים לו להגיד לי זה מפורש ולפיכך הוא נמנע מלענות. ובכן למה אטפל אליו כטרחן שוב ושוב?

בהמשך של אותו מכתב כותב אריאלי שהוא שולח מקצת מספוריו אליו:

עבור עליהם וחרץ משפטך אני יודע שגלוי לך סוד הצמצום יותר מאשר לי, גם טעמך הספרותי הוא נאה ועדין מאד, והריני בטוח שאך טוב ותועלת יביא טפולך בספורי.

במכתב נוסף מכ"ז תשרי התרצ"ב (9.1931) כותב אריאלי לפוזנסקי, כנראה כתשובה לרעיון שהביע במכתביו הקודמים שפוזנסקי יחפש לו אכסניה אחרת אם טברסקי ימאן להוצאת לאור:

כותב אתה לי "שחשוב מאד לסופר ולספר, כי ספוריו יוצאו ע"י מו"ל הגון". כמובן שאיני חולק על דבריך אלה. אבל כיון שטברסקי מתעקש לבלתי ענות לי, אינני יכול להתרפס לפניו. מן הצד השני להוציא מאה פונט עכשיו קשה לי בבת אחת, ביחד שעל הפרק עומדת עכשיו שאלת עתידו של בני עמנואל, שלאחר גמר את הגימנסיה הוא עומד על פרשת דרכים. בעל כרחנו "יהיה עלינו לדחות את הענין לעתיד, לשעה יותר מוכשרת".

אחרי הדברים האלה ביקש אריאלי מפוזנסקי להחזיר לו את הכתבים ואמנם בשנת 1933 נענה לו פ. והחזירם לו. אריאלי לא מצא פשר לסירובו של טברסקי לענות לו על בקשתו לטפל בכתביו. בינתיים הצטברו אצלו עוד כמה פרשיות קטנות שהעכירו את רוחו והביאוהו להוצאת מסקנה שהביעה במכתבו האחרון שכתב לרעו פוזנסקי בט"ז נובמבר 1934 והוא:

ישנם בארץ ישראל בני אדם המבקשים את בטולי, כגון טברסקי שדחה את הצעתך להוציא קובץ ספורים משלי...

ובאשר לאותן הפרשיות הקטנות שצירופן הביא את אריאלי למסקנה הנ"ל אפשר להוסיף את הבקורת הספרותית של המבקר ש. שטרייט על ספר השנה ליהודי אמריקה, שהתפרסמה ב"מאזנים", בשנת תרצ"א, ובו קטע על יצירותיו של ל. א. אריאלי¹¹ כדלקמן:

הספור השלישי שבקובץ, הצייר ואשתו מאת ל. א. אריאלי נקרא אמנם בענין, אולם בשעת הקריאה יתעוררו גם מחשבות נוגות. ל. א. אריאלי, לפני אורלוף, בעל "הגדת המות" וספורים חשובים אחרים, היה אמנם בשבתו בארץ ישראל "בעל הגומה", משורבב אך עם זה מתפרץ, מקורי ומבטיח... והנה לפי שעה, היתה בו יד הגלות לרעה, ונדמה, כי מן הראוי להמשיך מחדש את קויו הראשונים שמלפני אמריקה, כשהאור והחושך שמשו אצלו בערבוביה, ונראה היה כפסת נוף טרשית, ירושלמית. אריאלי חלק יותר מדי, מישור בלי עקוב, "גלגול" זר הוא, בלא זיקה אל הקודם.

מענה לבקורת מכאיבה זו נמצא במכתב של אריאלי לפוזננסקי¹²:

קראתי את בקורתו של ש. שטרייט "במאזנים" על "ספר השנה". הוא מוצא ירידה בכתיבתי. לשעבר הייתי "בעל הגומה ומשורבב" אבל "מתפרץ ומבטיח". עכשיו אצלי הכל חלק. תמה אני אם "חלק" אני בספורים כ"בן-עזאי התימני", "אמיגרנטים", "שיר ערש", "כיצד נעשיתי אנטישמי" [יומנו של אדם בודד] ואפילו בספורי האחרון "הצייר ואשתו" רק משום שהם יותר שלמים בצורתם מ"לאור הנוס" למשל. ואם מתגעגע הוא להתפרצות ולהגומה בכתיבי הרי כתבתי כאן שני ספורים שהבקרת האמריקאית דנה אותי ברותחין בעדם והם "הרפתקאות של אהבה" ו"ניו יורק". אלא הרי אומר: או שמיועדנו שטרייט לא קרא את כל הספורים הנ"ל, או סתם סופר שהתרחק אל הגלות יורד הוא. ואולם סופר צריך להיות נכון לכל קפריזה של מבקר וקורא. ברם לולא נכתב הספור אלא בשביל לב טוב ועדין כלבך – דיני. הלא בין כך ובין כך כותבים אנחנו. הסופרים העברים, לא בשביל קוראים, אלא בשביל חברים סופרים.

מסתבר ששטרייט ניסה לתלות את דבריו באילן גבוה; הוא הסתמך בדבריו על ביקורתו ה"קלסית" של ברנר על אריאלי¹³. הוא שאל ממנו כמה בטויים והשתמש בהם מחוץ להקשרם; כי הלא ברנר התייחס בביקורתו רק לסיפורי הראשונים של אריאלי. ואכן ביקורתו של ברנר היתה נוקבת, אך עם זאת היתה לגופו של ענין והיתה בכללה אוהדת וקונסטרוקטיבית. אפשר להגדירה במשפט אחד: "נאמנים פצעי אוהב". ברנר איזן את דבריו הנוקבים על הליקויים שראה בסיפורי אריאלי, בשבחים שהכביר לסגולותיו האישיות. בין היתר הוא כותב על הסיפור ה"נער בוניא"¹⁴:

למספר מתחיל זה יש במידה גדושה מה שחסר לעגנון כמעט לגמרי, היסוד האינטלקטואלי, אבל תחת זאת אין לו העיקר השירי, החוש השירי של זה... אורלוף הוא בעל עולם פנימי יותר מורכב ולפיכך גם כפל הדברים שלו אינו דוקר כל כך את

העין, באשר אינו מוחשי ואינו גלוי כל כך. בעל "הגדת המות"¹⁵ בהיותו בעל אפקים אנושיים עשירים ובשתותו לרויה מבאר הספרות הרוסית המעולה, אינו יכול להיות סגור בחוגים צרים, ומתמונות של מה בכך לא יאבה לדעת...

ועל "אללה כרים" הוא כותב:¹⁶

לאורלוף יש תביעות של "פסיכולוגיה", זוהי נקודת הכובד שלו, אך הלא ראינו מה עלה לו בפסיכולוגיה הלוגית של גיבורת "אללה כרים" ועד היכן הגיע אתה הדרמטורג בכל אשר קרה לה... רבי און וחדורי הכרה צלולה הם אמצעיו הספוריים של אורלוף, אבל גסים ומיגיעים בהשטתחותם ובגיבובם...

לעומת ברנר מתמַצת שטרייט את דבריו על אריאלי במלים: "היה אמנם בשבתו בארץ ישראל "בעל הגזמה" משורבב אך עם זה מתפרץ מקורי ומבטיח". בקורתו של שטרייט מכוונת לאריאלי האיש, באשר חיצייו של ברנר מכוונים ליצירותיו. לכן ביקורתו של שטרייט הכאיבה כל כך לאריאלי בניגוד לביקורתו של ברנר שריפאה.

ועוד פרשיה קטנה שהיתה בבחינת "הקש ששבר את גב הגמל":

במכתבו מ"ג תמוז התרצ"ד (7.1934) כותב אריאלי לפוננסקי¹⁷:

לפני ירחים, בט"ו אייר, שלחתי באחריות כתב יד לפיכמן, [שהיה אז עורך מאזנים], דרמה בשם "מאיר ברנט ובנותיו", דרמה בארבע מערכות. כתבתי לו, שאם היא תתאים לסטנדרטים של ה"מאזנים", ינעם לי לראותה נאספה למחיצת הירחון הזה, ואם לא, בקשתי אותו להיות לי לפה ולהמליץ בפני אחת ההוצאות להוציאה אולי בספר מיוחד אם היא מספקת את כל התנאים הדרושים. ארבעים יום, לפי חשבוני, מספיקים למכתב ולתשובתו ללכת ולחזור מארץ ישראל, עשרים יום מספיקים לקריאת כתב-היד, ואם איננו עונה, הרי לחידה הדבר בעיני. הרי לענות על כל פנים מותר ואפשר בדלתות מספר. לא מעשה ברנר ז"ל בידיהם. אגב הקדשתי את הדרמה הזאת לך, ידידי. אך מקוה אני כי עובדה זו לא תפריע לך לפנות אל יעקב פוכמן – ולשאול אותו מה היה לאותו כתב-יד.

תשובתו של פוננסקי לא אחרה לבא¹⁸:

איש יקר, ל. א. אריאלי! אני רואה לי חובה למהר לענות לך וצר לי, כי תשובתי לא תנח דעתך. איך זה, איש איום, לא הבנת, לא הרגשת כי לא אני צריך לטפל בזה? אין אני צריך, אין אני יכול. איך זה?! אדם יקר כתב דרמה והקדיש אותה לי – אבוא אני בהתערבותי "ואשתדל" – למען המחבר ותוך כדי כך למעני אני, לא! למותר להגיד לך, כי דבר ההקדשה נעים לי, כי אני מוקיר את גילוי יחסך אלי – עם זה אודה לך מאד מאד על שגילית לי את הסוד. כמה הייתי סובל לו נודע לי אחר כך...

ואולם מה צריך ל. א. א. לעשות? לטעמי, לפנות ולפנות לעורכי "מאזנים" אלה, לא לתת מנוחה להם. יענו, סוף סוף ואולי גם ידפיסו לפני שתלונותיך תגענה אליהם. שני

חדשים אינם זמן רב לגבי זה. יש ודאי מוקדם ומאוחר – אין ברצוני לבאר ולהצדיק אבל דרושה סבלנות. ולדפוק ולדפוק. חוברת הירחון יוצאת כסדרן. בידי כבר השמינית. הקרובה, או זו שלאחר הקרובה, תהיה מוקדשת לאותו אדם [ביאליקן] שאין הלב נותן לצרף את שמו עם המלה "מות".

בתשובתו כותב אריאלי¹⁹:

כן אחי צדקת, צדקת וגם אני הרגשתי בכך, בכל אופן כבר כתבתי לו על כתבתו הפרטית. ואם בעל נפש הוא, יענה אולי. לא, אין ספק לפני שהוא בעל נפש ויכול להיות שיענה מיד ויכול להיות שידחה את הדבר. זה שאתה מיעץ לי "לדפק ולדפק", אין זה מוצא חן בעיני שצריך לעמוד ולהאיץ בהם. ממה נפשך או שהדבר כשר לדפוס ומדפיסים או שאיננו כשר ומשיבים אותו, אבל בין כך ובין כך אין להשהות את התשובה. הנה כבר עברו ארבעה ירחים ולא קבלתי אפילו אשור קבלת כתב-היד. אולי גם לא נתקבל, אע"פ ששלחתי באחריות – בכל אופן עורכי הקודמים ברנר ויבדל ממנו לחיים קלוזנר. לא כך היו נוהגים אתי.

במכתבו האחרון שכתב אריאלי לפוזנסקי מט"ז נובמבר 1934, אחרי שחיכה בסבלנות כחצי שנה²⁰:

האם לא פלא הוא, עכשיו בכסלו תרצ"ה אין לי עוד שמץ ידיעה מפייכמן ההגיעה הדרמה שלי לידו או לא, כתבידי ששלחתי בטי"ו אייר תרצ"ד, שלש אפשרויות הן: שכתב היד לא הגיע לתעודתו – אפשרות זו אני דוחה, משום שלא קרה לי אף פעם שמכתב שלוח משלוח רגיל (בלתי מובטח) יאבד, מדוע יקרה זה לחבילה מובטחה באחריות? אפשרות שניה, שכתב-היד איננו כשר לדפוס, מחייבת לדעתי את חזרת כתב-היד בצרוף התנצלות "למגנת לבנו" וכי או גם בלעדיה, אבל אני מאמין באפשרות שלישית: ישנם בארץ ישראל בני-אדם המבקשים את בטולי, כגון טברסקי שדחה את הצעתך להוציא ספורים משלי. בקשתי איפא את גיסי שמעון בן צבי שיבא בדברים עם פייכמן וימצא פשר דבר ובקשתיו למסר לך ולרוד שמעוניוביך את כתב היד לקריאה בטרם ישלחו אלי.

גורלה של הדרמה "מאיר ברנט ובנותיו" לוטה בערפל, מה שידוע הוא שמערכה אחת מדרמה זו נדפסה ב"הדאר" ב-1937 בשם "ונכרתה הנפש".²¹

עד כאן ביאור התשובה, לפי "המקורות" לשאלה שנשאלה בתחילת הרשימה: איך קרה הדבר שכתביו של אריאלי לא הופיעו בספר? אין מטרת רשימה זו לחפש אשמים, אלא להציג עובדות לתיאור מצב מסוים.

בסיפורו האחרון של אריאלי, "באור שקיעה"²², השזור כולו אלמנטים ביוגרפיים, הוא מתאר חלומו של סופר חולה שבא לשתות ממעינות הישועה בעיירת המרמצאות המינרליים:

בחלומו הוא עומד לפני בית יפה, שקט ומבודד, וכדרכו באותן השנים שכל בית היה בעיניו מעונו של ידיד מסביר פנים, פתח את הדלת ונכנס פנימה, כל החורים היו

מלאים אור אך איש לא היה בכל הבית, בשקט גמור התהלך מחדר לחדר כחושב: יבואו, יבואו... אחרי עשה קלה הרגיש כעין רשרוש דק בחדרים הסמוכים. הוא הקשיב. כן בחדרים ההם התהלכו אנשים, בני הבית, אך כמה משונה איש מהם לא שם לב אליו... המאורות הבהירים התחילו דועכים אחד אחד ונשאר דולק רק אגס־חשמל אחד שהשקיע את כל הבית בעלטה שוממה...

"העולם עזבני" — לחשו שפתי צירלין מתוך בהלה מקפאיה ויד גדולה וגרמית תפסה בגרונו, הוא הקיץ.

בימים ההם היתה הירידה מן הארץ נחשבת בעיני אלה שנשארו בה בבחינת בגידה ביושב; ולא חשוב מה היו טעמי ה"ירידה". היחס ליורדים היה יחס אכזרי של התעלמות. אריאלי שכסופר מעולם לא "עזב" את הארץ הרגיש יום אחד: "העולם עזבני". התהליך ארך כמה שנים, אך סימנים שונים הוכיחו לו "שיש אנשים בארץ ישראל החפצים בטוליו". מה מידת־האמת שהיתה בהערכתו ומה מידת־הדמיון קשה לקבוע. לו נראה הדבר כאילו לא נתנו לו הזדמנות "להופיע" לפני הקהל בגלל כתם "היורד" שטבעו בו.

ברבות הימים אמנם התמתן היחס בארץ ליורדים. בשלב מסוים כינו אותם "נפולת" או "נמושות", וכיום הירידה אינה נחשבת לבושה כל כך גדולה וכמעט אין בית אשר אין בו יורד. האם לא הגיע הזמן לתקן מעוות מסוים שנעשה ביחס לאריאלי הסופר. יש לקוות שעם הוצאתם של כתביו בקרוב יזכה לעמוד למשפט הקורא העברי. אולי יצליח למצוא את מקומו הראוי לו בשדה הספרות העברית וגם ישיר מעליו הכינוי שדבק בו: "הסופר שנשכח".

1. גרשון שקד, הסימורת העברית, ח"ב ע' 119.

2. שם, ע' 127.

3. ממכתב של "גנזים". ל. א. אריאלי אל דבורה בארון. ג' סיון התרצ"ז.

4. י. ח. ברנר אגרות ע' 415, אגרת 689.

5. א. ח. ברנר אגרות ע' 422, אגרת 713.

6. "גנזים" — מכתב מאריאלי לפוננסקי.

7. א. א. בספר לאור הונס, 1954.

8. "גנזים" — מכתב מאריאלי לפוננסקי, מס"ט יוסף, י"ד סיון התרצ"ח [1930].

9. אגרות מנחם פוננסקי, הוצ' הקבוץ המאוחד, תש"ך, ע' 139. מכתבו 25.8.30. עיין כמו כן בעמוד

297.

10. מכתבו של אריאלי לפוננסקי 15 ספטמבר 1930, "גנזים". וכן מכתב נוסף מספטמבר 1930.

11. נחום טברסקי, ייסוד וניהול את דפוס "הפועל הצעיר" מראשיתו ועד מלחמת העולם הראשונה,

וניהול את הוצאת שטיבל בת"א בין 1929-1940.

12. מאזניים, גל' י"ד ט"ו, קי"ד קטו, ז' באלול תרצ"א.

13. "גנזים", מכתבים, ז' תשרי התרצ"ב.

14. כל כתבי ברנר, הוצ' הקבוץ המאוחד, תש"ז, כרך ב' ע' 320.

15. בקבוץ בינתים, תרע"ג.

15. "האחדות", שנה ג' גליון א/ב, תרע"ב.
16. "השלח", תרע"ג, כרך כ"ז.
17. "גנזים".
18. פוזננסקי אגרות ע' 170. אגרת 160.
19. "גנזים", י"ז אוגוסט 1934.
20. "גנזים", שם.
21. "הדאר", שנה טו, 1937. גל' כ"ד-כ"ה.
22. בספרו לאור הונוס, ע"י אגודת הסופרים 1954, ע' 263 למטה.